

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԴԱՐՅԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՐԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ*

ՀՏԴ: 02(479.25)(091)+93(=919.81)(470)

DOI: 10.54503/2953-8092.2024.1(3)-60

ԴՈՆԱՐԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

**Սանկր Պեդերբուրգի պեդական համալսարանի
Արևելագիտության ֆակուլտետ
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու**

ORCID: [0009-0005-0658-0821](https://orcid.org/0009-0005-0658-0821)

Ռուսաստանում հայկական տպագրության սկզբնավորումն ու զարգացումը կապվում է Գրիգոր Խալդարյանի և Հովսեփ Արղությանի անունների հետ, ովքեր ջանք ու եռանդ չեն խնայել՝ այն ամուր և կայուն հիմքերի վրա դնելու համար: Մեզ հասած հրատարակությունները փաստում են, որ տպագրության պատմության մեջ Խալդարյան տպարանն ունեցել է սեփական ոճն ու ձեռագիրը:

Սույն հետազոտության մեջ ներկայացնում ենք Ռուսաստանում առաջին հայկական տպարանի գործունեությունը՝ արժևորելով այն հայ տպագրության տեսանկյունից: Ուշադրությունը կենտրոնացրել ենք կոնկրետ հրատարակությունների վրա, որոնք կարևոր են տվյալ ժամանակաշրջանի ռուսահայ տպագրարվեստի ձեռքբերումներն ընդգծելու համար:

The beginning and development of Armenian printing in Russia is associated with the names of Grigor Khaldaryan and Hovsep Arghyun, who spared no effort to put it on a solid and stable foundation. The publications that

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.05.2024, գրախոսվել է 17.06.2024, ընդունվել է տպագրության 29.05.2024:

The article was submitted on 09.05.2024, reviewed on 17.06.2024 accepted for publication on 29.05.2024.

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

have reached us prove that the Khaldarian printing house had its own style and handwriting in the Armenian printing history.

In this research, we present the activity of the first Armenian printing house in Russia, evaluating it from the point of view of Armenian printing. We have focused attention on specific publications, which are important for emphasizing the achievements of Russian-Armenian printing art of the given period.

Քանայի բաներ¹ Գրիգոր Խալդարյան, տպագրական գործ, թարգմանական գործունեություն, հիշատակարան, գրական ժառանգություն:

Ինչպես հղել¹ Մկրտչյան, Դ. (2024), Գրիգոր Խալդարյանի տպարանի հրատարակությունների գրապատմական արժեքը, *Լրատու Հայկական գրադարանային ասոցիացիայի*, 1(3), 60-75.

[https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1\(3\)-60](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1(3)-60)

How to cite (APA style): Mkrtchyan, D. (2024), Historical value of Grigor Khaldaryan's printing house publications, *Herald of the Armenian Library Association*, 1(3), 60-75. [https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1\(3\)-60](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2024.1(3)-60)

Ներածություն

Հայ հասարակական, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արք. Արղությանը Ռուսաստանում հայ տպագրական գործի հիմնադիրներից մեկն է: Նրա ջանքերով 1780 թ.¹ Ռուսաստանում հիմնադրվել է հայկական առաջին տպարանը, իսկ Ս. Պետերբուրգում տպագրական գործի կազմակերպիչ դարձել է Գրիգոր Խոջամալի Խալդարյանը²: Ուշագրավ է այն փաստը, որ տպարանը բացվել է Ս. Կատարինե եկեղեցու օժովից անմիջապես հետո: Հետագայում՝ 1800 թվականից, այս-

---

¹«Դիան»-ում, որպես տպարանի հիմնադրման տարեթիվ, նշված է 1783, իսկ Հովսեփ արք. Արղությանի մահվան տարեթիվը՝ 1801-ի փոխարեն 1800 (*Կրե՛ս ԴԻԻԱՆ* 1911, 32, տիտղթ.):

² Աղանյանցի մոտ Խալդարյան ազգանվան փոխարեն մի քանի անգամ հանդիպում ենք «Ելդարյանեան» գրելաձևը (*Կրե՛ս ԴԻԻԱՆ* 1911, 487-488):

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

տեղ գործել է հայկական դպրոց, իսկ 1812 թվականից այն դարձել է տպարանի մշտական վայր:

Մինչ Գ. Խալիբարյանի տպարանը, Հովսեփ արք. Արղությանը բանակցություններ է վարել Ղուկաս Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Ամստերդամի հայերի հետ՝ այնտեղի հայկական տպարանը գնելու և Ս. Պետերբուրգ տեղափոխելու համար, սակայն հաջողություն չի ունեցել (ԴԻՎԱՆ 1911, 488): 1779 թ. նա ծանոթացել է Նոր Ջուղայում ծնված, Հնդկաստանում որոշ ժամանակ առևտրական գործունեություն ծավալած, այնուհետև Լոնդոն տեղափոխված Գ. Խալիբարյանի հետ, ով Անգլիայում արդեն իսկ ծավալել էր տպագրական գործունեություն՝ հայրենակիցների շրջանում լուսավորություն տարածելու նպատակով (ԺԱՄԱԳԻՐՔ 1783, յիշատակարան): Գ. Խալիբարյանն Արղությանի հորդորով Լոնդոնի տպարանը տեղափոխել է Ս. Պետերբուրգ, իսկ հետո՝ տպարանի համար պատվիրել նոր տառատեսակներ (ГРИГОРЯН 1974, 92):

Հովսեփ արք. Արղությանի ջանքերով ստեղծված տպարանը գործել է Ս. Պետերբուրգում, Նոր Նախիջանում և Աստրախանում: Դեռևս 1782 թ. սկզբին Արղությանը գրել է ոմն պարոն Ալեքսանի, որ Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ եկեղեցուն կից պետք է տպարան հաստատի (ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967, 220, *դե'ս* նաև ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 46), նույն թվականի մայիսին Գ. Խալիբարյանին գրած նամակում, հիշատակելով տպարանի խնդիրներն ու թերությունները, ընդգծել է այն Նոր Նախիջևան տեղափոխելու իր ցանկությունը (ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967, 220, *դե'ս* նաև ՄՄ, ձեռ. 4496, թ. 346): Մինչև 1785 թ. նա ամեն կերպ օժանդակել է տպարանի գործունեությանը, սակայն առաջացած խնդիրների ու դժվարությունների պատճառով 1785 թվականից համոզել է Գ. Խալիբարյանին՝ տպարանը տեղափոխել Նոր Նախիջևան (ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967, 220, *դե'ս* նաև ՄՄ, ձեռ.

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

4496, թ. 271): Նա հաջողություն չի ունեցել այս հարցում, քանի որ տպարանատերը վճռական էր իր որոշման մեջ: 1787 թ. օգոստոսին մահացել է Գ. Խալդարյանը՝ տպարանը թողնելով պարտքերի մեջ (ԵՂԻՇԷ 1787, 413): Արղությանի հորդորով Ս. Պետերբուրգ է մեկնել Թադեոս վրդ. Մարությանը՝ տպարանի գործունեությունը ղեկավարելու, խնդիրները լուծելու, այն գնելու գործընթացը կազմակերպելու համար (ԴԻԻԱՆ 1911, 14): Մինչև 1790 թ. Արղությանը կարողացել է գտնել միջոցներ՝ տպարանը գնելու և Նոր Նախիջևան տեղափոխելու համար (ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967, 221-222), և արդեն 1790 թ. հունիսին Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքիում տպագրվել է առաջին գիրքը: 1790-1795 թթ. տպարանն ակտիվ գործունեություն է ծավալել. այս շրջանը կարելի է բնորոշել ամենաբեղունը տպարանի գործունեության պատմության մեջ (ՇԱՀԱԶԻԶ 1901, 47-49: ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967, 223-224): 1796 թ. Արղությանը տպարանը տեղափոխել է Աստրախան, սակայն այստեղ նրա գործունեությունն արդյունավետ չի եղել: Արղությանի և Թադեոս վարդապետի մահից հետո՝ 1800 թ., այն դադարել է գործել:

Տպարանի հիմնադիրների և գործունեության վերաբերյալ մեզ է հասել հսկայածավալ գիտական ժառանգություն (ՏԷՐ-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ 1864; ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ 2017; ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967; ԵՆՈՔՅԱՆ 2018; ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ 1996 և այլն): Սույն հետազոտական աշխատանքն իրականացվել է՝ այդ գիտական ժառանգության ուսումնասիրության, մի շարք վավերագրերի հիմքի վրա:

Գրիգոր Խալդարյանի տպարանի պետերբուրգյան շրջանի հրատարակությունները³

---

³ Սույն ուսումնասիրության շրջանակում ուսումնասիրել ենք Ս. Պետերբուրգի տարբեր գրադարաններում առկա բոլոր օրինակները, ինչպես նաև «Հայ գիրք» շտեմարանում ներառված թվային տարբերակները:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Խալդարյան տպարանը Ս. Պետերբուրգում գործել է 1781-1788 թթ.: Տպագրել է թե՛ կրոնական, թե՛ աշխարհիկ բովանդակությամբ գրքեր:

Առաջին գիրքը՝ «Աբբենարանը», հրատարակվել է 1781 թ. դեկտեմբերի 15-ին (ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆ 1781, տիտղթ.: ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 532-533), որին կարճ ժամանակ անց՝ 1782 թ. հունվարի 6-ին, հետևել է երկրորդը՝ «Կրթություն քրիստոնեական»-ը (ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ 1782, տիտղթ.: ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 538-539): Երկրորդ գրքի տպագրության օրն ընտրվել է նպատակադրված՝ Ս. Ծննդյան տոնի խորհուրդը զուգահեռելով գրքի տպագրության խորհրդին:

Խորհրդանշական է նաև երկու գրքերի՝ «Աբբենարան»-ի՝ որպես ազգային կրթության դասագրքի և «Քրիստոնեական»-ի՝ որպես հոգևոր կրթության ձեռնարկի իրար հաջորդելը: Ազգայինի և կրոնա-եկեղեցականի նման փոխակապակցվածությունը բնորոշ է եղել Ս. Պետերբուրգի հայ համայնքին ողջ պատմության ընթացքում: Պատահական չէ, որ 1780 թ. Արղությանը օծել է Ս. Կատերինե եկեղեցին, իսկ 1781 թ. նրան կից սկսել է գործել քաղաքի հայկական տպարանը:

Առաջին երկու գրքերից հետո Գ. Խալդարյանին պարզ է դարձել, որ իր ձեռքի տակ եղած տառատեսակները բավարար չեն հետագա գործունեությունը շարունակելու և տպագրության տեսանկյունից բարդ գրքեր տպագրելու համար: Որոշ բարդությունների ի հայտ գալով պայմանավորված՝ երրորդ գրքի տպագրության համար պահանջվել է տևական շրջան: Նա Լոնդոնից Ս. Պետերբուրգ է հրավիրել փորագրիչին, պատվիրել նոր տառատեսակներ, ձեռք բերել նոր սարքավորումներ, որոնք հնարավորություն են տվել ձեռնամուխ լինել երրորդ գրքի՝ Ժամագրքի տպագրությանը: Աշխատանքները մեկնարկել են 1783 թ. նոյեմբերի 10-ին և տևել են մեկ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

տարի՝ մինչև 1784 թ. նոյեմբերի 11-ը (ԺԱՄԱԳԻՐՔ 1783, յիշատակարան; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 546-548): Ի տարբերություն նախորդ 2 տպագրությունների, որոնք գրքույկներ են՝ բաղկացած 32 և 24 էջերից, Ժամագիրքը ծավալուն է՝ բաղկացած 577 զարդափակ էջից և 7 փորագիր պատկերից:

Տպագրության պատմության մեջ «Ժամագրքի» տպագրությունը համարվում է տեխնիկապես բարդ գործընթաց: Որքան էլ հայ տպագրիչները գիտակցել են Ժամագրքի կարևորությունը Հայ առաքելական եկեղեցու համար, այնուամենայնիվ, այն տպագրել են մի քանի գիրք հրատարակելուց հետո: Յուրաքանչյուր Ժամագիրք ներառել է հայ եկեղեցու ժամակարգությունն՝ ըստ օրվա ինը ժամերի, իսկ վերջում զետեղվել են աղոթքներ, ծիսական բացատրական նյութեր, որոնց կիրառությունը կարևոր էր հայ գաղթօջախներում:

Ի տարբերություն նախորդ երկու գրքերի՝ Խալիլարյան տպարանում հրատարակված Ժամագիրքն ունի հիշատակարան, որից տեղեկություններ ենք քաղում Գ. Խալիլարյանի անձի, տպարանի հիմնադրման, Հովսեփ արք. Արղությանի ջանքերի մասին: Տպագրիչը հիշում է իր բոլոր հարազատներին՝ սկսած Նոր Զուղայից, չի մոռանում իրեն օժանդակած և գրքի տպագրության գործում ներդրում ունեցած անձանց: Ի տարբերություն ձեռագիր հիշատակարանների՝ այստեղ նկատելի է նոր շրջանի ազգային մտածողությունը. գիրքը տպագրվել է ի ծառայություն «պատուելի ազգին իմոյ»:

Հիշատակարանի վերջում ընդգծված է Գ. Խալիլարյանի ծրագիրը՝ տպագրել եկեղեցական գրականություն՝ նախորդող շրջանի հայրերի մեկնություններով, ինչպես նաև հայոց պատմությանն ու ազգային խնդիրների վերաբերվող գործեր: Այստեղ հիշատակված է նաև տպարանի աշխատակիցը՝ պատանի Մկրտումը, որի աշխատանքի միջոցով մանրամասնվում է գրքի տպագրության ընթացքը՝

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

տպատառերի ծուլում, դրանցից կապարյա տառատեսակների պատրաստում, ստացված տառատեսակներով գրքի էջերի շարվածք, գրքի տպագրությունից հետո էջերի շարվածքի ցրում (հարկավոր էր ընդհանուր շարվածքից հատ-հատ վերցնել յուրաքանչյուր տառը և այն դնել տառերից յուրաքանչյուրի համար նախատեսված արկղի մեջ):

Ի տարբերություն նախորդ տարիների, 1785 թ. Խալդարյան տպարանի գործունեությունն առավել արդյունավետ է եղել. տպագրվել է երեք գիրք՝ «Յիսուս Որդի» (ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1785; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 574-575), «Սկզբունք քաղաքական ուսմանց» (ՍԿԶԲՈՒՆՔ 1785; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 576), «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ 1785; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 575): Նրանցից առաջինը ծավալուն տպագրություն է, իսկ հաջորդ երկուսը գրքույկներ են: Երեք գրքերի տիտղոսաթերթերին արձանագրված է «Հրամանաւ կառավարչացն բարեկարգութեանց», ինչը փաստում է, որ երեք տպագրությունն էլ իրականացվել է Ղուկաս Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Հովսեփ արք. Արղուիթյանի արտոնությամբ: «Յիսուս Որդի»-ն տպագրվել է Հովհաննես Լազարյանի (Եղիազարյանի) անմիջական ֆինանսական աջակցությամբ. դա արտացոլվել է գրքի տիտղոսաթերթին. «Արդեամբք և ծախսիք բարեպաշտ և ազնուատոհմ Աղազարեանց Եղիազարեան ազնիւ պարոն Յօհաննէսին» և գրքի հիշատակարանում: «Սկզբունք քաղաքական ուսմանց» գրքույկի տպագրության ծախսերը հոգացել է թարգմանիչը. «Ծախսիք՝ հոգեսէր բարեպաշտի, սորին թարգմանողի, ոց յայտնի ի վերջաբանութեան» (տե՛ս տիտղոս.), իսկ երրորդ գրքինը՝ ինքը՝ տպագրիչը. «Ծախսիք և տպիք պարոն Գրիգորին»: Երեք գրքերն էլ ունեն հիշատակարաններ, սակայն ի տարբերություն ավանդական ձևաչափի՝ «Յիսուս Որդի» գրքի հիշատակարանը չափածո է:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Նշենք, որ Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» չափածո ծավալուն ստեղծագործությունն առ այսօր համարվում է հայ միջնադարյան գրականության ամենակարևոր երկերից մեկը, որի տպագրությունը պատիվ էր բերում յուրաքանչյուր տպարանի: Առաջին անգամ այն հրատարակվել է Վենետիկում՝ 1643 թ. (ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1643) և մինչև 1785 թ. ունեցել է ութ տպագրություն (ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2022, 117): Բովանդակային առումով Խալդարյան տպագրությունը ամբողջովին համապատասխանում է Վենետիկի 1643 թ. առաջին տպագրությանը:

«Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» և «Սկզբունք քաղաքական ուսմանց» գրքույկները թարգմանություններ են և որպես կրթական ձեռնարկներ՝ նախատեսված են մանուկների դաստիարակության համար: Առաջին գրքույկի թարգմանիչը Հարություն Դավթեան Ջուղայեցին է, իսկ երկրորդ գրքույկինը՝ Աննա Դիլանյանը: 18-րդ դարի վերջին կնոջ կողմից կատարված թարգմանությունը տպագրելը եզակի երևույթ էր հայ տպագրության պատմության մեջ:

«Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» գրքի առաջաբանում նշվում է, որ գիրքը սրբագրել է Ստեփաննոս Սահակեանը, ով նաև թարգմանությունը համեմատել է բնագրի հետ (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ 1785, 4): Կարելի է ենթադրել, որ այս շրջանից սկսած՝ Ռուսաստանում ձևավորվել են սկզբունքներ, թե ինչպես պետք է աշխատել թարգմանությունների հետ և, ամենակարևորը, անպայման պետք է խմբագրել տպագրությունները: Առաջին անգամ ուշադրություն է դարձվել թարգմանության որակին, բնագրային համապատասխանությանը, գրական շարադրանքին (ՍԿԶԲՈՒՆՔ 1785, 546): Թարգմանական արվեստի և գրականության տեսության հետ կապված հարցերի արծարծումը գտնում ենք նաև տպարանի հաջորդ հրատարակություններում:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Տպարանի գործունեության բարձրակետը 1786 թվականն է, երբ տպագրվել են հինգ գիրք՝ «Աւետարան ճաշու-Տօնացոյց» (ԱԻԵ-ՏԱՐԱՆ 1786; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 589-591), Իլիա Մինետադիսի «Վէմ գայթակղութեան» (ՄԻՆԵՏԱԴԻՍ 1786; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 591), Ղազար Զահկեցու «Գիրք աղօթից որ կոչի Աստուածաղերս» (ԶԱՀԿԵՑԻ 1786; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 591-592), Ներսես Շնորհալու «Աղօթք» (ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1786; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, էջ 592), «Տարեցոյց եւ օրացոյց» (ՏԱՐԵՑՈՅՑ 1786; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 593):

Առաջին երեք գրքերը ծավալուն տպագրություններ են, իսկ Շնորհալու աղօթքները՝ 29 էջից բաղկացած գրքույկ: Բոլորի մասին մեզ հասել են մատենագիտական տվյալներ, որոնք ամբողջացվել են փաստացի գրքերի նկարագրությամբ, մինչդեռ «Տարեցոյց եւ օրացոյց» գրքի մատենագիտական նկարագրությունը կատարվել է ըստ Գ. Զարբհանայանի և Թեոդիկի փոխանցած տեղեկությունների (ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ 1883, 724; Թէոդիկ 1912, 178): Ցավոք, գրքի փաստացի բացակայությունը թույլ չի տալիս ամբողջացնել մատենագիտական նկարագրությունը:

Գրքերի տպագրությունն իրականություն է դարձել բարերարների հովանավորությամբ, ինչն արտացոլվել է նաև անվանաթերթերին: Ըստ այդմ՝ «Աւետարան»-ը տպագրվել է Նոր Զուղայից Աղամալ Խոջամիրյանի դուստր Սոփիա տիկնոջ և Նոր Զուղայից Աստվածատուր Բաչխումյանցի, «Վէմ գայթակղութեան»-ը՝ Մարգար Մանիչարյանց Ասատրյանի, «Գիրք աղօթից որ կոչի Աստուածաղերս»-ը՝ Հովհաննես վրդ. Նոր Զուղայեցու կողմից: Շնորհալու աղօթքների տպագրության հովանավորը նշված չէ, իսկ Տարեցույցինը նշել չենք կարող՝ գրքի բացակայության պատճառով:

Հինգ գրքից երկուսը թարգմանություններ են՝ «Վէմ գայթակղութեան»-ը՝ հունարենից հայերեն, իսկ Շնորհալու աղօթքները՝ հա-

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

յերենից ռուսերեն: Երկու գրքերն էլ թարգմանել է Գրիգոր Խալդարյանը: Նշենք, որ առաջին անգամ տպարանը տպագրել է մի գիրք, որը ոչ թե թարգմանություն է որևէ օտար լեզվից, այլ, հակառակը, հայերենից ռուսերեն: Սրանով պայմանավորված՝ անվանաթերթը ևս երկլեզու է՝ հայերեն և ռուսերեն, իսկ տպագրության վայրի, տպարանի տվյալները նշված են միայն ռուսերեն:

Բոլոր գրքերի վրա արտացոլված է տպագրության արտոնությունը՝ հայերեն. «Հրամանաւ կառավարչացն բարեկարգութեանց» և ռուսերեն՝ «Печатана с дозволения Указнаго»: Հինգ գրքերից երեքն ունեն հիշատակարաններ:

«Աւետարան Ճաշու»-ն և «Տօնացոյց»-ը մեկ տպագրություն է: Գրքերն ունեն առանձին տիտղոսաթերթեր, սակայն շարունակվող էջակալություն: Տիտղոսաթերթերին նշված է, որ Ավետարանը տպագրվել է փետրվարի 5-ին, իսկ Տօնացոյցը՝ օգոստոսի 14-ին, ինչի կարելի է ենթադրել, որ տպագրությունը տևել է շուրջ կես տարի: Այս հրատարակությունը անչափ կարևոր էր եկեղեցական ամենօրյա արարողությունների կատարման համար: Եկեղեցական արարողակարգն արդեն կանոնավորվել էր Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքում, և անհրաժեշտություն կար հրատարակել սույն գործը: Բնագրին նախորդող առաջաբանում նշված է, որ գրքի մեկենասն այն նախածեռնել է՝ աչքի առաջ ունենալով Սիմեոն Ա Երևացի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կազմած և հրատարակած «Տօնացոյց»-ի գործածության կարևորությունն ու հարմարությունը (ԱԻԵՏԱՐԱՆ 1786, 3): Նույն տեղում տպագրիչը խնդրում է ներողամիտ լինել առկա սխալների համար, ինչը փաստում է նրա՝ տպագրության գործին ամենայն պատասխանատվությամբ մոտենալու հանգամանքը: Նման մտահոգությունը պայմանավորված էր նաև Ս. Պետերբուրգի գաղթօջախում տպագրության միջոցով ևս հայերենը անաղարտ պահելու

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

մտահոգությամբ: Նույնը շեշտված է հույն հեղինակ Իլիա Մինեադիսի «Վէմ գայթակղութեան» գրքի թարգմանության հիշատակարանում, ուր Արղությանը դիմել է Կ. Պոլսի Պատրիարք Իսահակ եպիսկոպոսին՝ խնդրելով թարգմանությունն ուղղել ձեռագրերի գրչական սխալներից, որին ի պատասխան՝ Պատրիարքը Ս. Պետերբուրգ է ուղարկել ուղղված տարբերակը:

Մինեադիսի գրքի տպագրությունը խիստ անհրաժեշտ էր, որովհետև այն պահանջված էր, իսկ Կ. Պոլսի Պատրիարքին դիմելը ցույց է տալիս, որ Պետերբուրգի հայ համայնքը մեկուսացված կյանքով չէր ապրում, այլ ժամանակի գրական կյանքի մի մասն էր: Սա հաստատվում է նաև Ղազար Զահկեցու գրքի հրատարակությամբ: Այն առաջին անգամ տպագրվել էր Կ. Պոլսում 1742-1744 թթ., իսկ Արղությանը հանձնարարությամբ վերահրատարակվում է երեք անգամ՝ Ս. Պետերբուրգում (1786 թ.) և տպարանը Նոր Նախիջևան տեղափոխելու հետո (1792, 1793 թթ.):

1787 թ. տպագրվել է երկու գիրք՝ «Ժամագիրք»-ը (ԺԱՄԱ-ԳԻՐՔ 1787; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 604-605) և Եղիշեի «Պատմութիւն Վարդանանց»-ը (ԵՂԻՇԷ 1787; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 604): Նույն թվականի օգոստոսին մահացել է Գ. Խալդարյանը՝ կիսատ թողնելով Եղիշեի Պատմության տպագրությունը: Այն ամբողջացրել և տպագրել են նրա մահից հետո: Միաժամանակ Արղությանը փորձել է տպարանը տեղափոխել Նոր Նախիջևան: Մինչ այդ, 1788 թ. Ս. Պետերբուրգում տպագրվել է երեք գիրք՝ Գ. Խալդարյանի «Գիրք որ կոչի շաւիղ լեզուագիտութեան» և Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» (որպէս մեկ տպագրություն, ԽԱԼԴԱՐԵԱՆ, ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1788; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 617-619), Կղեոպատրա Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» (ՍԱՐԱՖԵԱՆ 1788; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 619-621), Ներսես Շնորհալու «Գիրք որ կոչի ընդհանրական» և Ներսես Լամբրո-

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Նացու «Դրուատ պատմագրաբար» (որպես մեկ տպագրություն, ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ 1788; ՈՍԿԱՆՅԱՆ 621-628): Բոլոր գրքերը պատրաստվել էին Գ. Խալդարյանցի կենդանության օրոք, սակայն տպագրել չէին հասցրել: Այս առումով խիստ արժեքավոր է 1788 թ. Շնորհալու «Ընդհանրական»-ի հիշատակարանը, ուր մանրամասն ներկայացվում է և՛ տպարանի, և՛ տպարանատիրոջ գործունեությունը:

Ամփոփում

Ս. Պետերբուրգում հայ գրական կյանքը ձևավորվել է 1760-ական թվականներից, երբ տեղի հայ համայնքը Լազարյանների գլխավորությամբ և Ռուսաստանի Հայոց թեմի աջակցությամբ սկսել է համահայկական ընդգրկում ունեցող հարցադրումներ առաջադրել: Գրական և մշակութային կյանքի աշխուժացմանը զուգահեռ Հովսեփ արք. Արղությանի և Գրիգոր Խալդարյանի ջանքերով Ս. Պետերբուրգում հաստատվում է տպարան, ուր 1781 թ. հրատարակվում է առաջին գիրքը: Տպարանի գործունեության պետերբուրգյան շրջանը շարունակվում է մինչև 1788 թ., այնուհետև տպարանը տեղափոխվում է Նոր Նախիջևան, ավելի ուշ՝ Աստրախան: Տպագրվել է 16 գիրք՝ կրոնական և աշխարհիկ բովանդակությամբ: Տպագրություններն աչքի են ընկնում հայ տպագրարվեստին բնորոշ առանձնահատկություններով:

Օգտագործված գրականության ցանկ (References)

ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ 2017 – Ամիրջանյան, Հ. (2017), Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը՝ Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ (1773-1800), <<ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ (Գյումրի), 20, 139-145 [Amirjanyan, H. (2017), Hovsep archepiskopos Arghutyany Rusastani hajots temi arajnord (1773-1800), *Scientific Works of Shirak Center for Armenological Studies of NAS RA* (Gyumri), 20, 139-145];

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆ 1781 – *Այբբենարան* (1781), Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալիպարեանց, 32 [*Aybbenaran* (1781), St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 32];

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ 1996 – Ավետիսյան, Գ. (1996), Հայ տպագրության սկզբնավորումը Ռուսաստանում, *Բանբեր Երևանի համալսարանի* (Երևան), 3(90), 144-147 [Avetisyan, G. (1996), Hay tpagrutyan skzbnavorumy Rusastanum, *Bulletin of Yerevan University*, 3(90), 144-147];

ԱՒԵՏԱՐԱՆ 1786 – *Աւետարան Ճաշո: Soնացոյց* (1786), Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալիպարեանց, 258, 74 [*Avetaran Chashu: Tonatsuyts* (1786), St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 258, 74];

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ 1967 – Բարխուդարյան, Վ. (1967), Ռուսահայերի առաջին տպարանը, *Պատմա-քանասիրական հանդես* (Երևան), 4, 219-229 [Barkhudaryan, V. (1967), Rusahayeri arajin tparany, *Historical-Philological Journal* (Yerevan), 4, 219-229];

ԴԻՎԱՆ 1911 – Աղանեանց, Գ. (կազմ.) (1911), *Դիւան հայոց պատմութեան, մաս I, Թիֆլիս*, տպ. Ն. Աղանեանցի, 556 [Aghanyants, G. (comp.) (1911), *Divan hayots patmutyan, mas I*, Tiflis, tp. N. Aghanyantsi, 556];

ԵՂԻՇԷ 1787 – Եղիշէ (1787), *Պատմութիւն Վարդանանց*, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալիպարեանց, 413 [Eghishe (1787), *Patmutyun Vardanants*, St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 32];

ԵՆՈՔՅԱՆ 2018 – Ենոքյան, Ա. (2018), Ռուսահայ առաջին տպարանի հրատարակությունները և դրանց նկարազարդման առանձնահատկությունները, *Բանբեր Մատենադարանի* (Երևան), 25, 101-122 [Yenokyan, A. (2018), The history of book illustration in the first Armenian printing house in Russia, *Bulletin Of Matenadaran* (Yerevan), 25, 101-122];

ԶԱՐԲԸԱՆԱԼԵԱՆ 1883 – Զարբհանալեան, Գ. (1883), *Հայկական մատենագիրութիւն, Վենետիկ*, տպ. Մխիթարեան, ԺԶ, 754 [Zarbhanean, G. (1883), *Haykakan matenagitutyun*, Venice, tp. Mkhitaryan, 754];

ԹԷՈՂԻԿ 1912 – Թեոդիկ (1912), *Տիպ ու տառ*, Կ. Պոլիս, տպ. Վ. Եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 193 [Teodik (1912), *Tip u tar*, K. Polis, tp. V. ev H. Ter-Nersesyan, 193];

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԱՄԱԳԻՐՔ 1783 – *Ժամագիրք* (1783), Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 577 [*Zhamagirq* (1783), St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 577];

ԺԱՄԱԳԻՐՔ 1787 – *Ժամագիրք* (1787), Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 320 [*Zhamagirq* (1787), St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 320];

ԽԱԼԴԱՐԵԱՆ, ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1788 – Խալդարեան, Գ., Շնորհալի, Ն. (1788), *Գիրք որ կոչի Շավիղ լեզուագիտութեան. հայ-ռուսերէն բառարան*, Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 168 [*Khaldaryan, G., Shnorhali, N. (1787), Girq vor kochi Shavigh lezvagitutyany: hay-ruseren bararan*, St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 168];

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ 1782 – *Կրթութիւն քրիստոնէական* (1782), Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 24 [*Krtutyun qristoneakan* (1782), St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 32];

ՄԻՆԵԱԴԻՍ 1786 – Իլիա Մինեադիս (1786), *Վէմ գայթակղութեան*, Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 176 [*Ilia Mineadis* (1786), *Vem gaytakghutyany* (1786), St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 176];

ՇԱՀԱԶԻԶ 1901 – Շահազիզ, Ե. (1901), *Նոր-Նախիջեանի Ս. Խաչ վանքը*, Թիֆլիս, սպ. Մ. Շարազէի եւ ընկ., 96 [*Shahaziz, E. (1901), Nor-Nakhijevani S. Khach vanqy, Tiflis, tp. M. Sharadzei ev ynk., 96*];

ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1643 – Շնորհալի, Ն. (1643), *Յիսուս Որդի*, Վենետիկ, սպ. Սալիգաթաուի, 527 [*Shnorhali, N. (1643), Hisus Vordi*, Venice, tp. Saligataui, 527];

ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1785 – Շնորհալի, Ն. (1785), *Յիսուս Որդի*, Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 438 [*Shnorhali, N. (1785), Hisus Vordi*, St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 438];

ՇՆՈՐՀԱԼԻ 1786 – Շնորհալի, Ն. (1786), *Աղօթք*, Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 29 [*Shnorhali, N. (1786), Aghotq*, St. Petersburg, tp. Grigor Khaldaryants, 29];

ՇՆՈՐՀԱԼԻ, ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ 1788 – Շնորհալի, Ն., Լամբրոնացի, Ն. (1788), *Գիրք որ կոչի ընդհանրական: Դրուստ պարմագրաբար*, Ս. Պետերբուրգ, սպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 336 [*Shnorhali, N., Lambronatsi, N. (1788),*

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Girq vor kochi yndhanrakan: Drvat patmagrabar, St. Peterspurq, tp. Grigor Khaldaryants, 336];

ՈՍԿԱՆՅԱՆ, ՍԱՎԱԼՅԱՆ, ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ, ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ, ՍԱՇԱԿՅԱՆ, ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ 1999 – Ոսկանյան, Ն., Սավալյան, Ա., Սողոմոնյան, Մ., Գյուլումյան, Օ., Սահակյան, Ա., Թադևոսյան, Ս. (1999), *Հայ գիրքը 1851-1900 թվականներին*, Երևան, Գիրք, 860 [Yoskanyan, N., Savalyan, A., Soghomonyan, M., Gylumyan, O., Sahakyan, A., Tadevosyan, S. (1999), *The Armenian Book in 1851-1900*, Yerevan, Girq, 860];

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ 1785 – *Պատմութիւն Սուրբ Գրոց* (1785), թարգմ.՝ Յարութիւն Դաւթեանց, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 752 [*Patmutyun Surb Grots* (1785), St. Peterspurq, tp. Grigor Khaldaryants, 72];

ՋԱՀԿԵՏԻ 1786 – *Ղազար Ջահկեցի* (1786), *Գիրք աղօթից որ կոչի Աստուածաղէրս*, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 279 [Ghazar Jahketsi (1786), *Girq aghotits vor kochi Astvatsaghers*, St. Peterspurq, tp. Grigor Khaldaryants, 279];

ՍԱՐԱՖԵԱՆ 1788 – Սարաֆեան, Կ. (1788), Բանալի գիտութեան, թարգմ.՝ Մ. Սարաֆեան, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 295 [Sarafyan, K. (1788), *Banali gitutyen*, targm. M. Sarafyan, St. Peterspurq, tp. Grigor Khaldaryants, 295];

ՍԿԶԲՈՒՆՔ 1785 – *Սկզբունք քաղաքական ուսմանց* (1785), թարգմ.՝ Ա. Դիլանչեան, Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալդարեանց, 43 [*Skzbunq qaxaqakan usmants* (1785), targm. A. Dilanchean, St. Peterspurq, tp. Grigor Khaldaryants, 43];

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2022 – Վարդանյան, Ա. (կազմ.) (2022), *Հայ գիրքը Թուրքիայում: Պրակ Ա.*, Երևան, Անտարես, XXI, 514, 9 [Vardanyan, A. (2022), *Armenian Book in Turkey, Vol. 1*, Yerevan, Antares, XXI, 514, 9].

ՏԱՐԵՑՈՅՑ 1786 – *Տարեցոյց եւ օրացոյց* (1786), Ս. Պետերբուրգ, տպ. Գրիգոր Խալդարեանց [*Taretsoyts ev oratsoyts* (1786), St. Peterspurq, tp. Grigor Khaldaryants];

ՏԷՐ-ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ 1868 – Տէր-Աբրահամեան, Յ. (1868), *Յովսէփ Չորրորդ Երկայնաբազուկ Արղութեանց: Ընդհանրական առաջնորդ ոռւսիարնակ հայոց*, Ս. Պետերբուրգ, 24 [Ter-Abrahamyan, H. (1868), *Hovsep Chor-*

rord Erkeynabazuk Arghutyants: Yndhanrakan arajnord rusiabnak hajots, St. Petersburg, 24];

ГРИГОРЯН 1974 – Григорян, К. (1974), *Из истории русско-армянских литературных и культурных отношений*, Ереван, изд-во АН АрмССР, 368 [Grigoryan, K. (1974), *Iz istorii russko-armyanskikh literaturnikh I kultur-nikh otnoshenii*, Yerevan, izd. AN ArmCCR, 368]:

LITERARY AND HISTORICAL VALUE OF GRIGOR KHALDARYAN'S PRINTING HOUSE'S PUBLICATIONS

DONARA MKRTCHYAN

*Faculty of Oriental Studies of St. Petersburg State University
Ph. D. (Philological Sciences)*

Keywords: Grigor Khaldaryan, printing work, translation activity, reference book, literary heritage.

The Armenian literary life in St. Petersburg has been formed since the 1760s, when the local Armenian community led by the Lazarians and with the support of the Armenian Diocese of Russia began to raise questions that included pan-Armenian issues. Along with revitalization of literary and cultural life, with the efforts of Arch. Hovsep Arghtyun and Grigor Khaldarian, a printing house was established in S. Petersburg, where the first book was printed in 1781. The printing house continued his activity in St. Petersburg until 1788, after which was moved to New Nakhichevan, and later to Astrakhan. 16 books with religious and secular content were printed. The prints are distinguished by the features characteristic of Armenian printing art.